

תרביץ

ר' חננאל הדיין הגדול ביר' שמואל הנדיב, מחותנו של הרמב"ם

שלמה דב גויטיין

Reviewed work(s):

Source: *Tarbiz* / 1981-1980 / (תשמ"א) 1 חוברת, כרך ספר היוכל, *תרביץ*, pp. 371-395

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies/ "](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70021419>

Accessed: 08/12/2011 09:41

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies/ " is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* /.

<http://www.jstor.org>

ר' חננאל הדיין הגדול ביר' שמואל הנדיב, מחותנו של הרמב"ם

מאת
שלמה דב גויטיין

במאמר זה מבקש אני להשלים את מחקרי על חיי הרמב"ם וקורות משפחתו, שהופיעו ברכעון זה ובאכסניות אחרות.¹ בניגוד לשכניהם המוסלמים, שהניחו אחריהם

1 אוטוגראף של הרמב"ם ומכתב אליו מאת אחותו מרים (עם השלמה לספר תשובות הרמב"ם), תרכ"ז, לב (תשכ"ג), עמ' 184–194; 'דבנו אברהם בן הרמב"ם וחוגו החסידי' – מיסמכים חדשים מן הגניזה, שם, לג (תשכ"ד), עמ' 181–197; 'מכתב אל הרמב"ם בענייני ההקדשות וידיעות חדשות על צאצאיו הנגידים', שם, לד (תשכ"ה), עמ' 232–256. ועיין גם: 'תמיכתם של יהודי תימן בישיבות בבל וא"י ובישיבת הרמב"ם' – מקורות חדשים מן הגניזה, שם, לא (תשכ"ב), בייחוד עמ' 369–370; 'ר' תימנים בירושלים ובמצרים בתקופתם של הרמב"ם ושל בנו אברהם', הראל, תשכ"ב, בייחוד עמ' 134–135, 140–143.

מאמר לסיכום ראשון: 'חיי הרמב"ם לאור גילויים חדשים מן הגניזה הקהירית', פרקים – בטאון האקדמיה העברית באמריקה, תשכ"ו, עמ' 29–42. מציאה יקרה ביותר בעיני היא איגרתו של דוד מימוני אל אחיו הגדול מן הנמל הסודאני ע'יד'אב, קורם שפרש לים הגדול, שבו נספה. תרגום אנגלי ופאקסימילה ראה: 'Two Historic Letters from the Cairo Geniza', *Gratz College Annual*, 1972, pp. 44–15 of *Jewish Studies*, I, Philadelphia 1972, pp. 207–212 of *Medieval Jewish Traders Translated from the Arabic*, Princeton 1973, pp. 1738. [להלן: מכתבי סוחרים]. תרגום עברי עם פאקסימילה מוקטנת ראה: הארץ, לו (1954), גליון 1738. בספר 'מכתבי סוחרים', צילומים 2a-b, הובאו שני אוטוגראפים של ר' אברהם מימוני (בין עמ' 156–157). תרגומם נמצא שם, עמ' 227–229.

בספרי 'הישוב בארץ בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים', 'ירושלים תשל"ט', עמ' 312–319, פורסמו שלושה מקורות חדשים על פעולתו של הרמב"ם לפדות שבויי העיר בלביס, לאחר ששרף אותה המלך אַמְלִיק בנובמבר 1168. במאמרי 'Maimonides Man of Action' בספר היובל לכבוד יהודה אריה וידה, פאריס 1980, עמ' 155–167, ניסיתי להוכיח, שהרמב"ם נבחר כראשה הרשמי של העדה היהודית בשנת 1171, זמן קצר מאוד לאחר בואו אל מצרים, לא רק מחמת גדולתו בתורה והתקשרותו באחת המשפחות החשובות שבאותה ארץ, אלא גם משום עמדתו התקיפה נגד זוטא, ה'רייס' המתרכב, ומפני שהוא, המלומד בצורתו הכלל מחמת רדיפות המוחרים כמערכ המוסלמי, עמד בפרץ ופעל בהצלחה לטובת השבויים בזמן שאחרים התרשלו.

עשרות אלפי ביוגראפיות של אנשי מעשה, מלומדים, משוררים וסתם בני אדם, שהיו מצוינים באיזו מידה שהיא, לא ראו אבותינו טעם לשמור לדורות את פרשת חייהם של הגדולים שמתורתם התפרנסו. הקבצים הביוגרפיים-למחצה המועטים שנותרו לנו, כגון איגרת רב שרירא גאון, הספר על שירת ישראל מעטו של ר' משה אבן עזרא וספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי נכתבו מתוך מגמות מפורשות, לא לשם תיאור האישים הנזכרים בהם. כשם שסברו חז"ל, ש'אין עושין נפשות [מצבות] לצדיקים דבריהם הן זכרונן', כך הרגישו תלמידיהם ותלמידי תלמידיהם, שסיפורי מעשים כשהם לעצמם אין בהם ערך, וכידוע, הרמב"ם היה בעל אותה דעה עצמה. פעמים הרבה הרהרתי: איך זה לא עלה בדעתו של יוסף בן יהודה אבן שמעון, תלמידו האהוב של הרמב"ם, למסור לדורות מה שראו עיניו? הלא בני דורו ובעלי מקצועו, רופאים מוסלמים, הניחו לנו רשימות על הרמב"ם ועל בנו רבנו אברהם. למה לא עשה יוסף בן יהודה אבן שמעון כמו אבן אלקפטי וכיוצאים בו, והרחיב דבריהם לתמונה שלימה של קורות רבו, דמותו ומידותיו? אך מי יודע? שמא עשה, ומה שחיבר אבד מחוסר עניין של הדורות שבאו אחרי.

ההיסטוריון המודרני יודא, שליבון סוגיות במחשבה ובהלכה שבדברי המימונים חיוני ונכבד יותר מבירור פרט זה או אחר בחייהם הפרטיים או אף הציבוריים. אלא שעליו לעשות את חובתו. עליו להגיד לעמיתיו כול שיכול לדלות מן המקורות הגנוזים בתקווה, שאחרי דרישה וחקירה עשוי הממצא לתרום משהו גם להבנת תורתן של הדמויות הגדולות. ומבשרי חזיתי. לפני שישים שנה ומעלה, בהיותי עדיין תלמיד הגימנסיה, תמיד היתה בכיסי המהדורה הזעירה (אורכה 14 ס"מ ורוחבה 8 ס"מ) של 'אגרות ושאלות ותשובות לרבנו משה המיימוני', אמשטרדם, בע"ת רצון (1712), ונהגתי לעיין בה בכל רגע של פנאי. אותו צירוף נפלא של פרטים ביוגרפיים והטפה לאידיאות הנמצא באגרות, ובמידת-מה גם בתשובות, קירב אותי להבנת האידיאות עצמן ולהערכתן.

ברוח זו מציע אני כאן לפני הקורא מה שנמצא לי בגניזה הקהירית ביחס לרבנו חננאל בן שמואל, דמות גדולה ממשפחת הרמב"ם (לוקח בתו או). מחותנו. סקירה זו אינה מתיימרת להיות שלימה. היא מבוססת על מה שנרשם אגב מחקרים שנעשו לשם מטרת אחרות, וגם מזה כינסתי כאן רק מבחר. אך העיקר בחקר הגניזה הוא לדלות חספא. המרגניות תתגלנה במרוצת הזמן.

פטור אני מן החובה לסכם את הידוע עד עתה על רבנו חננאל הדיין בן שמואל. בעיקרה כבר נעשתה מלאכה זו בידי יצחק סונא במהדורתו של פירוש ר' חננאל בן שמואל על הרי"ף מסכת קידושין.² מפירושו על הרי"ף, מסכת עירובין ומסכת קידושין (רק אלו נשתמרו),

2 "סונא, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ה, עמ' 5-25. אירעו שם קצת אי-דיוקים מפני שהמוזדיר סמך לפעמים על חיבורים מיושנים. דברי עדעלמען, גנזי אוקספורד, לונדון תר"י, עמ' 20-23, על כ"י ספר משנה תורה להרמב"ם, שקנה האטטינגר (!) בעברו בקיירא' (הכוונה לקהיר), מתייחסים לכתב-היד

ניכר, שהדיין חי במחיצתו של הרמב"ם והיה מקורב אליו מאוד, שכן בשעה שהוא מביא דברי הגאונים וחכמי המערב ומזכירם בשם המלא, הוא מתייחס אל הרמב"ם פעמים הרבה בלשון 'רבינו ז"ל'. אך אינני יכול לאשר מתוך ממצאי הגניזה, כי 'במצרים נהגו לקרוא לרמב"ם בסתם: רבינו'. כינויו המקובל במצרים היה 'הרב הגדול' (בישראל), וגם תואר זה מובא בכתבי ר' חננאל.³ 'רבינו' נקרא תלמיד-חכם בפיהם של בני ביתו או פמליית תלמידיו.⁴ השיר הנמצא בכתב-יד של משנה תורה, שהוגה בידי הרמב"ם עצמו (לעיל, הערה 2), נכתב סמוך לפטירתו של הרמב"ם, כי המחבר, שלא הצטיין במלאכת השיר, אומר: 'יחייהו בקרוב אחרי מותו'. מכאן גם מסתבר, שהמלים 'וכי תאמר ומי זה אשר חבר? חננאל הוא שיאהב אותו' מתייחסות אל ר' חננאל שלנו, והבלטת האהבה אל המנוח גם היא עדות חיה ליחס אישי, ועצם הדבר שר' חננאל יכול לכתוב דבריו על גבי כתב-יד יקר ומקודש כזה מראה שכתב-היד היה תחת ידו.⁵

מכל הדברים האלה יוצא בעליל, שהיתה קירבה יתירה בין הרמב"ם לבין תלמידו חננאל בן שמואל; השאלה היא מה היה טיבה של קירבה זו. שאלה דומה נשאלת ביחס לקשר שבין הדיין חננאל עצמו לבין ממשיך מפעלו, פרחיה בן נסים, שגם הוא כתב פירושים על הרי"ף: קשרים בין רב לתלמיד בלבד או, נוסף לכך, קשרי משפחה? על שתי השאלות האלה נוכל להעלות תשובות מאוצרות הגניזה.⁶

מזמן היה תמוה בעיני, שבאחדות מאיגרות הגניזה ניתן שלום לאדם ששמו ר' חננאל לפני רבנו אברהם בן הרמב"ם, שהיה ראש יהודי מצרים. השאלה אינה חמורה ביחס לפיסקה במכתבו של דניאל הבבלי בן סעדיה מחודש אדר (א) תקכ"ב/1211, שבה הוא כותב: 'ושלום

המפורסם Huntington 80 שבספריית הבודליאנה באוקספורד (בקטלוג של כתב-יד עבריים של אותה ספרייה מידו של א' נויבאוואר, א, מס' 577). הנטינגטון רכש כתב-יד עבריים בעיר חלב, ומן המפורסמות, שכתב-יד של משנה תורה בא עלי-ידי צאצאי הרמב"ם אל אותה עיר. עיין: S.M. Stern, 'Autographs of Maimonides in the Bodleian Library', *The Bodleian Library Record*, V (1955), pp. 180–202. בייחוד עמ' 191–192.

3 עיין: סונא (לעיל, הערה 2), עמ' 7. ועיין מה שכתבתי בתרכיץ, מה (תשל"ו), עמ' 64; ושם, מו (תשל"ז), עמ' 152, על התואר 'הרב' ו'הרב הגדול' (חלק של אותה תוספת עדיין לא ראה אור). הריני מודה לפרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, שהמציא לידי את הקדמתו של י" סונא.

4 לאחר שביקר נהראי בן נסים 'גדול הישיבה' אצל משפחתו באלכסנדריה וחזר לבירת מצרים, שאל תינוק בבית כל הזמן 'איה רבנו', כי כך שמע שהזכירו את האורח הדגול. עיין ספרי: *A Mediterranean Society*, III, Berkeley-Los Angeles 1978, p. 235.

5 אמנם עלי לצייץ, שבתחילתו ובסופו של כתב-היד נמצאים גם שירים אחרים; עיין: שטרן (לעיל, הערה 2), עמ' 191, והערה 2. אך משער אני, שלאחר שפתח ר' חננאל בהעזה זו, מצאו אחרים היתר ועידוד ללכת בעקבותיו.

6 על פרחיה בן נסים עיין: סונא (לעיל, הערה 2), עמ' 6, ובייחוד עמ' 11–12.

החכם הנהדר הר' חננאל ור' שלמה אחיו, הם ובניהם, יגדל לעד, ושלום הרב רב' אברהם, תשגה [אחרי]תו, והעניו החכם המפואר ר' יוסף ובנו ירבה לנצח.⁷ באותו זמן היה ר' אברהם בן עשרים וחמש שנה, ועדיין לא נשא את התואר נגיד. ואולם רק הוא נתכנה בתואר 'הרב', כלומר, מי שיש לו רשות להשיב תשובות. כפי שמראה האיחול 'תשגה אחרי'תו', ביקש הכותב, שהיה מן האסכולה הבבליית העוינת לכתבי הרמב"ם, למעט דמותו של בנו הצעיר. כידוע, השיב לו אברהם מלחמה שעה רק שנתיים אחר-כך.⁸ תמוה יותר הוא סדר הברכות במכתב של ברכאת אבן אלעטאר (הפסס), איש אלכסנדריה, אל קרובו, הדיין אליהו בן זכריה, שבו נמסרה דרישת-שלום לרבי חננאל, אלדיין אלגליל (המפואר), לרבי יחיאל (בן אליקים, איש ארם צובא, גם הוא דיין, תעודות משנות 1213–1233), ובאחרונה ל'אלרייס כִּזְק מִל וִל אברהם'. ואולם מכיוון שר' אליהו מתבקש למסור לר' אברהם ידיעה, אין לדקדק בסדר הדברים, אם-כי אינו מתאים לנימוסי הדור.⁹ מאותו טעם 'טבעי' הוא — אם-כי שוב קצת מוזר — שניתנה ברכה ראשונה לרבנו חננאל ואחריה ל'סיידנא' (כלומר, לר' אברהם) ירום הוודו ולרבנו דוד (ש(מר)ו) צ' (ורו) בפתק שנכתב, כפי שמעידה הברכה לדוד, באחרית ימיו של הראב"ם. בחלק הנקרע נמסרה ידיעה גם לנגיד עצמו.¹⁰

בייחוד מופלא קטע גדול מאת אדם, כנראה רם המעלה, שבבואו אל אלכסנדריה כותב אל קרוביו בעיר הבירה ומבקש מהם: 'וכתבו לי מכתב על כל מצביכם ומצב ביתכם [ובית] רבי חננאל ויר[ום] הו[ן]ד[ן] ובית אלרייס אלאעטם [ראש היהודים הגדול]'. בסוף המכתב הוא חוזר אל אותה בקשה ושוב באותו סדר, כלומר, ר' חננאל נזכר ראשונה, ומוסיף: 'לעלהם סאלמין מן הדא אלמרין' / 'מקוה אני שהם שלימים ולא נפגעו במחלה זו'. בראש עמוד ב, שהוא קטוע מאוד, הכותב מדגיש את מסירותו הרבה ל'סיידנא', משמע, שהזכרתו במקום שני לאחר ר' חננאל היה בה טעם מיוחד, לא מיעוט הערכה לר' אברהם.¹¹

7 T-S 24.41, שורות 29–31, J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, 410 p. I, Cincinnati 1931, [להלן: מאן, טקסטים]. ועיין שם, עמ' 401–404.

8 עיין שם, עמ' 402. 'החכם המפואר ר' יוסף', הוא, כנראה, ר' יוסף ביר' גרשון הצרפתי, היה זמן-מה רב בעיר בלביס; עיין: T-S 13J9, f. 17 (מכתב שלו מירושלים אל קהל בלביס); T-S 13J20, f. 24. הוא נמצא לאחר-מכן בעכו, ששם הוא חותם 'הוסף בן הרב רבינו גרשון צויל'; עיין: תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, מהדורת א"ח פריימן, ירושלים תרצ"ח, עמ' 26.

9 T-S 13J8, f. 28 v.

10 TS NSJ295, פורסם: א' אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, ג, ירושלים תש"ל, עמ' 2. עיין: תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 75. מה שכתבתי שם בסעיף הרביעי 'העיקר' וכו' במקומו עומד, אך טעון הסבר מפורט יותר. המלים 'ירום הודו', הכתובות בשורה 10, אינן יכולות להתייחס אל דויד, שכן אחרי ש"צ' יש המשך שנקרע, אך נמשך בשורה 11, שגם היא נקרעה חוץ מן המלה 'מן' (לא: [אמן]). שם היתה מסירת ידיעה אל הנגיד אברהם ירום הודו.

11 T-S 8J13, f. 2, שורות 4–6; עמ' ב, שורות 1–2, 5–6. כתב-ידו של האיש (הדומה לכתבו הרהוט של ר'

פשר החידה עולה מאיגרת שזמנה קרוב לזמן הקטע שתורגם בשורות הקודמות. כי גם בזה נכתב על אפידמיה. ואולם לאחר המגיפה הגדולה של שנת 1201/2 היו כמה התפרצויות של מחלות אנדימיות במצרים, ולפי שעה אין לדעת לאיזו הכוונה. כותב האיגרת הוא איש ממשפחת שלמה בן ישי הנשיא, שמידו יש לנו קטעים משבעה מכתבים שונים, לפחות.¹² האיגרת קרועה בראשה ובסופה ובהרבה מקומות בפנים. מחמת חשיבות הקטע הנוגע בענייננו אציגנו כאן גם במקור:

T-S NS Box 321, f. 93, שורות 8–14.

- 8 ואמא חאלנא פאן אלמולי אלרייס הנגיד יג' יק'
- 9 אלאכבר מריץ פי שדה אללה יעאפיה ובנתה
- 10 איצא והו גיר קאדר עלי מלאזמתה[א] אלא מלאזם ו[ט]אה
- 11 טול אלאסבוע לא נזל ליל ולא נהאר והו מן דלך פי שדה
- 12 עטימה אללה יומן (ימון) [אלעאפיה] ואמס וצלני ורקה מן צהרה רבנו
- 13 חננאל הדיין הגדול דאם עזה והו יקול אן הדה אלאיאם מתל
- 14 יום הדין כל שכץ משגול בנפסה.

תרגום

ומה שנוגע למצב כאן, הרי אדוננו ראש היהודים, יגדל יקרו [הרב?] הגדול חולה ובמצב חמור. ה' ירפאהו. וגם בתו חולה. ואין הוא יכול לטפל בה, אלא הוא רתוק למשכבו במשך כל השבוע, לא ירד לא בלילה ולא ביום והוא בצער גדול על כך.¹³ ה' יחוננו [ברפואתו]. ואתמול הגיעתנו פתקה מן 'צֶהֳר' שלו, רבנו חננאל הדיין הגדול, תתמיד גדולתו, ובו הוא אומר: 'הימים האלה דומים ליום הדין, כל אדם עסוק בעצמו'.¹⁴

- 12 חננאל בן שמואל עצמו: עיין להלן) ידוע לי ממכתבים אחרים. אך עדיין אני עוסק בחיפוש אחריהם. הוא כתב, למשל, את האיגרות העצומות על התפרצות הטאטארים וחורבן שכונת היהודים בעיר מוצול ברעידת אדמה, T-S 20.128, שפרסמתי ב'ספר יוסף ברסלבי', ירושלים תש"ל, עמ' 486–501, ואת המכתב T-S 12.654, ובו השבח של ר' פרחיה, דיין בלביס, שנשוב אליו להלן.
- 13 שהוא, בתור רופא, אינו יכול לטפל בכתו.
- 14 רעיון זה מקורו הראשון אמנם בפסוקים כגון תה' מט: ח. 'אח לא פדה יפדה איש ולא יתן לה' כפרו', אך הוא כל כך נפוץ בקוראן, שמשם היה למטבע-לשון רגיל בערבית. הכותב ור' חננאל בעל הפתקה כוונתם להסביר, שברגע זה אין לצפות לעזרה לא מן הנגיד ולא מרבנו חננאל. עיין שם, עמ' ב, שורות 3–6: 'כל מגמתנו כעת להיחלץ מן המגפה העצומה הזאת. אין במצר [=פוסטאט] ובאלקאהרה בית מחשובי האנשים וזולתם, שאין בו חולה אחד או אחדים. האנשים בצרה גדולה. עסוקים בעצמם ואין יכולים לדאוג לאחר, ולא כל שכן לנכרי'.

'צהר' הוא אחי האשה או אבי האשה של אדם או נושא אחותו.¹⁵ רבנו חננאל היה אפוא או גיסו או חותנו של ר' אברהם בן הרמב"ם. מקודם העדפתי את הברירה הראשונה, שכן ר' חננאל היה פעיל זמן רב לאחר פטירתו של הרמב"ם, ועל כן סבור הייתי, שלא היה יכול להיות זקן ממנו בהרכבה. הוא שהנהיג שלטון ר' דויד רך השנים ברמה, וכשקמו עליהם קמים והורידו את דויד מכהונתו לפי צו הממשלה, היה ר' חננאל מוכרח לברוח ולהיחבא, ובנו ר' חיים ניהל את השיעור במדרש במקומו. משמע, שהיה בסכנה שמא יאסרו אותו השלטונות.¹⁶ אך דווקא לאור נסיבות אלה סביר, שהיה סבו של דויד. עיין להלן.

אם ר' חננאל נשא את אחותו של הרמב"ם, הרי היתה אחות זו צריכה להיות גדולה בשנים מאחיה. עדיפות בשנים נותנת לה ולבעלה מעמד מכובד.¹⁷ באיגרת אל תלמידו ר' יוסף בן יהודה אומר הרמב"ם: 'כבר הודעתין שנפטרה הבת הקטנה. השם יתברך ישיב מיתתה כפרה. בני, לא תתאבל ולא תתעצב לא על זכר ולא על נקבה.'¹⁸ פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן מסב תשומת-לבי לכך, שדברי הרמב"ם מתייחסים, כנראה, אל בתו הקטנה של דויד, אחיו של הרמב"ם. בין כך ובין כך, על בת גדולה — כלומר, שהגיעה לבגרות ונישאה לאיש — של הרמב"ם לא שמענו. אך אין מכאן ראיה, שלא היתה לו בת כזו. והנה, בת של רבנו אברהם נזכרה במכתב שתורגם לעיל; עיין הערה 13. הרמב"ם היה בן ארבעים ושמונה שנים כשנולד לו אברהם.¹⁹ על כן מסתבר מאוד, שבת או בנות קדמו לבן הזקונים. אלא שהדברים שקולים. באיגרת משנת 1211, שקטע ממנה הובא לעיל, ניתנו ברכות לר' חננאל, לאחיו שלמה 'ולבניהם'.²⁰ אם לר' חננאל היה בן באותה שנה ולו רך מאוד בשנים, הדין נותן, שהיה יכול להיות גם אב לבת, והרמב"ם, שהיה אז בן עשרים וחמש, בוודאי היה ראוי להיות בעלה. המרץ שבו סיכן ר' חננאל עצמו בהגנתו על ר' דויד בן הרמב"ם מקבל אולי תוספת ביאור, אם נניח, כי היה סבו.

ויש כאן עוד צד הצריך תשומת-לב. היו בתקופה ההיא — וכפי שהגמרא מראה, לא רק בתקופה ההיא — שני טיפוסים של דיינים. מצד אחד למדנים, שקיבלו מן הציבור משכורת

15 בעל אחות האשה נקרא סלף, גם בגניזה; למשל T-S 13J21, f. 1, שורה 26: 'אבו אלטייב סלפך'.

ENA 4020, f. 14v, קטע ראשון, שורה 6: 'צדקה אלדמשקי וסלפה חסן'.

16 T-S 6J5, f. 3, שורה 8-18; תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 242.

17 עיין: חברה יס-תיכונת, ג, עמ' 20-21; עמ' 431, הערה 29.

18 אגרות רמב"ם, קובץ ליפסיה, ב, לא ע"ד. ראה: א"ח פריימן, 'שלשלת היחס של משפחת הרמב"ם', אלמה, ירושלים תרצ"ה, עמ' 22, הערה 2. במהדורת אמשטרדם 1712, דף יז (עיין לעיל).

19 הרמב"ם נולד בשנת 1138, כפי שמעיד מה שהוא עצמו כותב בסוף פירוש המשנה שלו: 'והשלמתי אותו במצרים ואני בן שלושים שנה שהיא שנת אלף וארבע מאות ותשע ושבעים לשטרות' (1168). הרמב"ם נולד בשנת 1186. עיין מה שכתב הרב יוסף קאפה במבוא למהדורתו.

20 עיין לעיל, הערה 7, כפי שמוכיח המכתב T-S 10J17, f. 4 המתורגם להלן, בן או בנים, שהיו לר' חננאל בן שמואל בשנת 1211, היו עדיין ילדים קטנים מאוד.

קטנה (שממנה אפשר היה לחיות רק בצמצום גדול ביותר) בתור 'בטלנים', כלומר, לא שכר טירחה על ישיבתם לדון דין, אלא על ביטול זמנם מעסקים והקדשתו לתורה. נוסף לכך זכו במתנות (ושוב, כתלמידי־חכמים, לא כדיינים), וגם התפרנסו בכתיבת שטרות או בהעתקת ספרים. הטיפוס האחר היה הדיין, שקיבל ירושה מאביו או מאבי אביו ועסק בעצמו בפרנסה מכניסה היטב, כגון מסחר או מלאכת הרפואה. הדוגמה המופלגת של הדיין 'השר' מזמנו של הרמב"ם היה חבר בית־דינו בקהיר יצחק בן ששון ובנו ומלא־מקומו מנחם, שיהודה אלהריזי שיבח את נדבנותו, ועקבותיה נודעו גם בגניזה. אביו של רבנו חננאל מכונה נדיב, משמע, שלא הצטיין בלמדנות, אלא ביכולת לתרום לצורכי ציבור ולנצרכים פרטיים. ר' חננאל, יחד עם אחיו שלמה, המשיך בעסקי אביו; הוא היה מן הטיפוס של דיין בעל אמצעים, כמו מנחם בן יצחק בן ששון. וכפי שנראה, אף היה בקשרי מסחר עם בני הדיין הזה. בקשר המשפחתי בין בית הרמב"ם לר' חננאל היה לא רק משום 'ענבי הגפן בענבי הגפן' מן הבחינה הלמדנית והחסידית, אלא גם משום חיזוק העמדה הכלכלית, שהיתה כה חשובה בשביל עצמאות המנהיג הרוחני, שהרמב"ם העריכה כל כך.

פנו אל ר' חננאל בבקשת עזרה עוד בהיות אביו בין החיים ובזמן שעדיין לו עצמו לא היו בנים, אלא שכבר שימש במשרת דיין, כפי שמראה הפנייה אליו בפתיחת המכתב המתורגם להלן: 'הריני מנשק את האדמה לפני המושב הרם'. זהו מכתב שבו פונה איש אלכסנדריה ממשפחת נוסעי הודו אל ר' חננאל בבקשה לתת לו במתנה בגד (בערבית תנב), חפץ שעלה בחוגים אלה בדרך־כלל שני דינרים, לפחות, אם־כי אפשר היה להשיג תוב גם בדינר אחד. בשני דינרים יכלה משפחה להתקיים כחודש אחד. אם כן, זו היתה מתנה חשובה מאוד. ואין לכותב טענה לחיזוק בקשה זו אלא העובדה, שאביו ואחיו, נוסעי הודו, היו מכרים של שמואל, אביו של חננאל. מכאן, אגב גררא, נהיה אולי מותרים להניח, ששמואל גם הוא היתה לו יד בסחר הודו ואולי עשה בו את עושרו. יש חיזוק להשערה זו במסמך חשוב שיסוכם להלן. המקור הערבי של מכתב הבקשה מיועד להתפרסם ב'ספר הודו' שלי, ומכיוון שאין בו קשיים, אסתפק כאן בתרגום.

T-S 10 J 17, f. 4, ספר הודו, מס' 21.37

— — —

עבדו יוסף בן עלאן

איש אלכסנדריה

(1) מנשק את האדמה לפני המושב הרם והנערץ והאדוני²² (2) ר' חננאל החכם והנכון בר כבוד גדולת קדושת מל'נו] (3) ר' חננאל שמואל הזקן היקר הנדיב והשוע

21 עיין S. Shaked, *A Tentative Bibliography of Geniza Documents*, Paris—The Hague 1964, p. 106

עיין להלן, הערה 24. (בסידור הסופי של הספר מכתב זה נמצא בפרק ב, מס' 74)

22 צורה מוזרה זו של פנייה 'המושב האדוני' וכו' במקום 'אדוני' סתם היה מצוי במכתבים מן התקופה

היא; עיין להלן, הערה 34.

יִיטִיב אַחֲרֵיתוֹ (4) מֵרֵאשִׁיתוֹ²³ וַיֹּאדָרֵךְ יָמָיו עַד שִׁירָאָה לֶךְ זֶרַע (5) אֲנָשִׁים לַחַיִּים וַיֵּתֵן לֶךְ שֵׁם טוֹב בְּעוֹלָם הַזֶּה וּבְעוֹלָם הַבָּא.

(6) וְהָרִינִי מוֹדִיעַ, שְׂאֲנִי מִבְּנֵי טוֹבִים, וְאֲבִי מִנוֹסְעֵי (7) הָדוֹד, וְהַשֵּׁם הַיֵּטִיב עִמָּנוּ. וְאֲדוֹנִי אֲבִיךָ יוֹדֵעַ (8) אֶת אֲבִי וְאֶת אַחִי פֶתוּחַ שְׁנֹסֵעַ מִקְרֹב אֶל תִּימָן (9) וּמֵת בְּאַנִּיָּה, וְלִקַּח הַשֵּׁךְ מִצְמוֹן²⁴ אֶת אֲשֶׁר לוֹ (10) וְשִׁלְחוֹ אֶל יוֹרְשָׁיו בְּאַלְכַסְנֹדְרִיָּה.

[אַחִי] צִיוּוֹה לִי סָכּוּם מִסּוּיִם (11) בְּשַׁעַת נִסְיַעְתּוֹ, כְּלוּמֶר, שְׂאֵם יִשְׁיַגְנוּ הַקֶּץ, יִשׁוּלֵם לִי (12) דְּבַר מֵעֻזּבוֹנוֹ. וְלֹא נִרְשַׁם זִכְרוֹן דְּבָרִים עַל כֵּךְ בְּצוּרָה חֻקִּית, (13) מִפְּנֵי שֶׁהָיִינוּ שְׂנִינֵנוּ בְּמִשְׁתַּה הַיֵּין.²⁵

וְאֲנִי עֹבֵדְךָ (14) עֲלִיתִי אֶל הָדֶרֶת אֲדוֹנֵינוּ, יְרוּם הָדוֹד, וְקִבְלָתִי לִפְנֵינוּ (15) וְהוּא אֶף כָּתַב אֶל הַקְּהִלָּה מִסְפָּר מִכְתָּבִים בְּגַלְלִי, שְׂמָא (16) אֲשִׁיג דְּבַר לִפְרֹנֶס בּוֹ אֶת בְּנֵי בֵּיתִי, שֶׁהֵם תִּשְׁעֵי (17) נִפְשׁוֹת.²⁶ כָּלְלוּ שֶׁל דְּבַר אֲנִי כַּעַת בְּרַעַב וּבְצֻמָּא (18) בְּעִירוֹם וּבְחוּסֶר כּוֹל, וְאַבְקֶשׁ מִה' וּמִמֶּנּוּ (19) שְׁתַּסְתִּירֵנִי בְּשִׁמְלָה שְׂאוּכֵל לְהִיכַנֵּס בָּהּ אֶל בֵּית־הַכִּנְסַת לְשִׁמוּעַ 'קְדוֹשׁ' (20) וּבְרוּךְ' לְמַעַן פָּנֵי ה' הַיִּקְרִים. וְזֶה אַחֲרֵי [שְׁלֻבְשֵׁתִי מִקּוֹדֶם] בְּגִידֵי נִצְאָפִי סַאבּוּרִי.

וּמִתְכַּת.²⁷ וְה' יִשְׁמְרֵנוּ מִחֲזוּרַת הַגִּלְגָּל וּשְׁלוּמֶךָ יִרְבֶּה.

מִכְתָּב אַחֵר אֶל רַבְּנוֹ חֲנַנְאֵל, שָׁבוּ הוּא מִתְבַּקֵּשׁ לְהַעֲנִיק הַלוּוָּאָה שֶׁל שְׁנֵי דִינָרִים, שֶׁהָיוּ דְרוּשִׁים לְכּוֹתֵב לְשֵׁם תְּשׁוּלָּם מִסֵּ הַגּוֹלְגּוּלָּת, הִיָּה יָדוּעַ מִזְמָן. הַמְקוֹר אֲבוּר, יָחַד עִם שְׂאֵר אַרְבַּעַת אֲלָפֵי כְּתָבֵי גִנִּיזָה שֶׁהָיוּ שְׂמוּרִים בְּסִפְרִיַּת הָעִיר פְּרָאנְקִפּוּרְט וְהוֹשִׁמְדוּ בְּשַׁעַת הַהִפְצָצָה הַכְּבֵדָּה שֶׁל עִיר זֶה בְּאַחֲרִית יָמֵי מַלְחַמַת־הָעוֹלָם הַשְּׁנִיָּה. הַטֶּקְסֵט הוֹצָא לְאוֹר וְתוֹרְגָם לְגֶרְמָנִית בִּידֵי מוֹרֵי ז"ל יוֹסֵף הוֹרּוֹבִיץ. כְּפִי שִׁישׁ לְצִפּוֹת מִמְּלוּמֵד יָדֵעַן וְדִיִּיקָן כּוֹה, הַמַּהֲדוּרָה וְהַתְּרַגּוּם מְעוּלִים, כָּל כֵּמָה שֶׁאֲפֻשֶׁר הִיָּה לְעִשְׂתָּם בִּימֵי הַהֵם. אוֹלָם מִכִּיוּן שֶׁחָקַר הַגִּנִּיזָה הַתְּקֵדֶם מְאוּד לִמֶּנּוּ שָׁנַת 1900, הַשָּׁנָה שֶׁבָּה נִתְפָּרֶסֶם הַמִּכְתָּב, אֲנִי מֵתְרַגֵּם אוֹתוֹ מִחֲדָשׁ וּמִפְּרָשׁ בְּמִקּוֹם שִׁישׁ צוּרֶךְ בִּכֵּךְ.²⁸

23 מִתִּיַּחַס לְאֲבָיו שֶׁל חֲנַנְאֵל, שֶׁכְּנֵרָאָה אֶסֶף אֶת עוֹשְׁרוֹ בְּכּוֹחוֹת עֲצֻמוֹ וְלֹא יִרְשׁוּ מֵאֲבָיו. הַכּוֹתֵב מֵאֲחֵל לוֹ שִׁיגִיבֵר חִילִים גַּם בְּזִקְנוּתוֹ.

24 זֶה אֵינְנוּ מִצְמוֹן (שְׂמֵרִיָּה) הָרֵאשׁוֹן בֶּן חֲסָן. שְׁנִפְטֶר בִּשְׁנַת 1151. כְּפִי שֶׁהִנַּחְתִּי בְּרֵאשִׁית דְּרָכֵי בַּחֲקֶר סוֹחֶר־הָדוֹד הַיְּהוּדִי (עֵיין: שְׂקֵד [לְעִיל. הָעֵרָה 21]), אֲלֵא מִצְמוֹן (שְׂמֵרִיָּה) הַשֵּׁנִי בֶּן דִּידֵי, שְׁחִי בּוֹמְנוֹ שֶׁל הַרְמִבְּ"ס וְשֶׁל בְּנֵי רַבְּנוֹ אֲבָרָהָם.

25 קֶצֶת תְּמוּהָ בְּעֵינִי, שֶׁהַכּוֹתֵב מִזְכִּיר פֶּרֶט זֶה, הַמְּחַלִּישׁ בְּמִשְׁהוֹ אֶת חוּזֶק טַעְנוֹתוֹ. אֵךְ בְּשַׁעַת צַעְרוֹ אֵין אָדָם מִדְּקֵדֶךְ תְּמִיד דְּבָרָיו. עַל הַבְּטָחוֹת בּוֹמֶן מִשְׁתַּה יֵין עֵיין: מִכְתָּבֵי סוֹחֲרִים, עִמ' 256.

26 רוֹאִים אֲנִי כֵּאֵן, שֶׁאֲפִילוֹ בְּרֵאשִׁית דְּרָכֵי גֹזֵל הָרֵאב"ס הִרְבֵּה מִזְמָנוֹ כְּדִי לַעְזוֹר לְאָדָם קֶשֶׁה־יּוֹם. מִצַּד הַדִּין אֵי־אֲפֻשֶׁר הִיָּה לְהַכְרִיעַ לְטוֹבַת הַמְּבַקֵּשׁ. עַל כֵּן כָּתַב לְקְהִלָּה, לֹא לְדִיִּינִים.

27 כְּלוּמֶר, בְּגִידֵי יִקְרִים. מוֹנַחִים אֵלֶּה יִדְעִים וְנִמְצָאִים גַּם בְּגִנִּיזָה. וְאֵין טַעַם לְהֵאדָרֵךְ כֵּאֵן בְּפִירוּשִׁם.

28 J. Horovitz, 'Ein arabischer Brief an R. Chananel', *Zeitschrift für hebräische Bibliographie*, IV (1900), pp. 155–158

כותב המכתב שמו מישאל בן עוזיאל, ומכיוון ששני השמות האלה הם נדירים ביותר בגניזה, כמעט אין ספק, שזהו בן של עוזיאל בן מישאל, אחי אשתו ובעל אחותו של הרמב"ם, שנפטר בחודש תמוז ד'תתקפ"ב/1222.²⁹ מישאל זה היה אפוא קרובו של רבנו, וכך הוא רומז בעצמו במכתבו. על אחת כמה וכמה מפתיעה אריכות הדברים והאדיבות היתירה שבפנייה זו, ומה גם שהמבקש אינו רוצה אלא הלוואה לחודש אחד ומוסר ערבונות יקרים לכיסויה. מזומנים בימים ההם היו מתכת יקרה, זהב או כסף, ולא נייר כמו בימינו, והממשלה דרשה תשלומים במזומנים. רוב עסקי יום-יום נעשו על-ידי העברות אצל השולחני, ואפילו חנווני 'היה מקיף', כלומר, קיבל פתק על כל סחורה וגבה לאחר זמן. נוסף לכך, אחד הכללים של אנשי עסקים בימים ההם היה לתת לממונם 'לעבוד', ועל כן אפילו שני דינרים לא היו מצויים תמיד בידיהם במזומנים או אצל השולחני שלהם. מישאל מתחשב באפשרות זו. ועל כן הוא מציע לקבל תמורת דינרי זהב קנטאר, כלומר, מאה רטל, של קטארה, טפטופי סוכר, הנחל המופרש בתעשיית הסוכר.³⁰ במאה הי"ב השקיעו היהודים, אפילו מעוטי אמצעים, כספם החופשי בסחר-הודו. לאחר שבעלי ממונות גדולים כבשו מסחר זה בתחילת המאה הי"ג, פנו יהודים רבים לתעשיית הסוכר, ו'מטבחי הסוכר' של היהודים נעשו לציוני דרך בעיר פוסטאט. ידועים מן הגניזה גם רופאים כבעלי מטבחי סוכר, ועל כן אין לתמוה שגם דיין, כגון רבנו חננאל, פשט ידו לענף מכנים זה של הכלכלה.

כ"י פראנקפורט ע"נ מיין

יגיע אל יד כ'ג'ק' מרינו חננאל הרב המובהק

הפטיש החזק ירום ויגדל כבודו א'נ'ס³¹

בש רח³² ... צעיר [עב]דיו ומודה חסדיו מישאל בר עוזיאל

יקבל אלארץ אמ[אם] אלמגלס אלסאמי אלאגלי אלמולוי אלדייני אלורעי אלזאהדי אלעאלמי אלעאמלי אלאפצלי הוא כ'ג'ק' יקרת צפירת תפארת מרינו ורבינו אדונינו נגידינו הודינו ודרינו וצניף תפארתינו ומחמד נפשינו חננאל הרב המובהק הפטיש החזק דגל הרבנים יחיד הדור ופלאו ממזרח שמש עד מבוא ירום הודו ויגדל כבודו ויחיה לו כלל חמודיו יקים עליהם קרא דכתיב תחת אבותיך יהיו בניך וג'.³³ וינהי אן אלממלוך לם יקדם ויגסר עלי הדא אלמכאתבה אלא לשדה אלצגט אלעטים

29 עיין: פריימן (לעיל, הערה 18), ב'אילן'.

30 פרטים על ה'קטארה' בכחבי הגניזה חולתה בספר: חברה יס-תיכונית, א, עמ' 463, הערה 134.

31 אמן נצח סלה.

32 בשמן רחמנא. לדעתי היתה כתובת זו בראש מכתב או מסמך הדוגמה שלפיה נוצרה הכסמלה המוסלמית ('בשם אללה הרחמן והרחום').

33 תה' מה: יז. זהו הפסוק המצוי ביותר בכל הגניזה.

אלדי אנדגט! > פיה אלממלוך פי הדא אלנהאר ודלך אנה פי הדא אלסנה לם יזן גאליה אלכתה וקד מצא אכתר אלסנה ואלממלוך יזן ען דמירה אלקבליה ולמא כאן פי הדא אלנהאר וצלו אלחשאר וטלבו אלממלוך טלב חתית ואכתפא אלממלוך פי אלבית אלי וקת אלעצר ולו אמכן אלממלוך אלכפיה לכאן יכתפי אלא אן יקע בכפיתה אמרין אחדהם מסך אקארבה עליה ואלב' אן כלף אלממלוך עאילה מנתטרין פרג אללה ופרגה אחדהם אלזוגה ואלואלדה ואבנתין פמא אמכנה אלכפיה ואלמסאול מן אנעאם סידנא אן יגריה עלי מא עהד מן תפצלה ואחסאנה בקרץ דינארין יזנהא גאליה יפרג בהא ענה וען מן ענדה ואן לם יתהיא דלך ולא יחצל פינעם עליה בקנטאר קטארה מן אלמטבך אלסעיד אלמעמור בחיאתה וחיאת ולדה ואלמהלה פי תמנה מדה שהר ואחד לא אכתר וקד אחצר אלממלוך בין ידין! > מולאה נסכתין ערביה אחדהם אלכאפי פי אלטב תמנה עלי אלממלוך כמסין דרהם ורק ואלאכרי מקאמאת אלחירי תמנהם י"ג דרהם ורק וענד סידנא פי אלמדרש נסכה כתובות הלכות פאן תעדא אלממלוך אלוקת אלמחדוד ולם יחצר מא אקתרצה מטלוק לסידנא ביע אלנסך ואכד דרהמה ולו לם יתחקק אלממלוך אן סידנא לא רא! > < באכגאל קאצדה למא כאן אלממלוך קצד באבה אלכרים פאלמסאול מן בין ידיה אן לא יכגלה פי הדא אלקדר אליסיר פאלממלוך יעלם אן צדקאת סידנא קדר אצעאף דלך וכצוצא קריב הדא אלעיד אלקאבל המקבה יגעל סידנא מן אלמקצודין לא מן אלקאצדין יחק! > דיני מן כשי"ה אלממלוך מן אלכרוג כתב פי רק פלא ירודה כאיב.

תרגום (מן המלה 'קבל')

מנשק את הקרקע [בפני] המושב הרם המפואר³⁴ האדוני הצדיקי החסידי הסגפני הלומדי העושי האצילי הוא וכו'. אני העבד מודיע, שלא העזתי לפנות אליו במכתב אלא מחמת חוזק הלחץ העצום, שאני נמצא בו כיום הזה. וטעם הדבר, שאני לא שילמתי בשנה זו את מס הגולגולת בכלל, וכבר עבר רוב השנה, ואני משלם מס כתושב העיר דמירה במחוז קבליה.³⁵ משבאו היום הנוגשים וחיפשוני חיפוש מדוקדק, התחבאתי בבית עד זמן אחר הצהריים [או: המנחה]. ולוי יכולתי להיחבא עוד, עשיתי כן. אלא שזה בלתי אפשרי משני טעמים: האחד שקרובי ייתפסו בעבורי,³⁶ והשני, שמאחורי משפחה המצפה

34 על צורה משונה זו של פנייה אדיבה של 'המושב' במקום האיש עיין לעיל, הערה 22.

35 יושבי העיירות שילמו פחות מס מתושבי הכירה. על כן יהודי זריו ישב זמן מסוים בעיירה ונשאר רשום שם, אם כי דירתו הקבועה היתה בפוסטאט, העיר הראשה.

36 זהו התרגום הנכון של המלים 'מסך אקארבה עליה'. כשלא יכלו למצוא את האדם שהיה חייב לשלם את

לישועת ה' ולישועה מצד אחד מהם³⁷ האשה, האם, ושתי בנות, ולא אוכל אפוא להיחבא.

אבקש עתה מחסדי אדונינו, שינהג בי כפי שהוא רגיל בנדבנותו ובטובותיו, וילוה לי שני דינרים, שאשלם בעד מס הגולגולת, מה שיתן רווחה לי ולבני ביתי. ואם מזומנים אינם תחת ידו, יואיל נא לשלוח לי קנטאר של קטארה [מאה רטל של סוכר נוזל; עיין לעיל] מבית־החרושת שלו המבורך המאושש בחייו ובחיי בנו.³⁸ זמן ההלוואה חודש אחד, לא יותר.

ואני עבדו, כבר מסרתי [או: הנני מוסר] לאדוני שני ספרים ערביים, אחד 'הספר הכולל חכמת הרפואה',³⁹ ששילמתי בעדו חמישים דרהם 'ירק',⁴⁰ והשני ה'"מקאמאת" של אלחרירי', שמחירם שלושה־עשר דרהם.⁴¹ ואצל אדונינו ב'מדרש' [כלומר, בית־המדרש] ספר כתובות הלכות [כלומר, הלכות הרי"ף על מסכת כתובות]. ואם יעבור הזמן שקבע לו עבדו, ולא אביא מה שלויתי, רשאי אדונינו למכור את הספרים ולהחזיק במחירם. ולולא הייתי משוכנע, שאדונינו לא יתיר לעצמו להשיב ריקם אדם המבקש עזרתו, לא הייתי קרב אל פתחו הנדיב. אבקש אפוא, שלא יסרב לי סכום קטן זה, שהרי יודע אני, שצדקות אדונינו מרובות מזה בהרבה, ובייחוד כעת, סמוך לחג הבא עלינו לטובה. המקום ברוך הוא יעשה את

המס, כפו את תשלומו על אחד מקרוביו, אם־כי זה לא היה לפי החוק. עיין: חברה יס־תיכונית, ב, עמ' 383 ואילך.

37 כלומר, מצד אחד הקרובים. בערבית: 'פרג' אללה ופרג'ה אחרהם'. יש כאן עניין דק. הכותב רומז, כי עליו להחזיק ארבע נפשות מן המין החלש, כי אין בכוחו לפרנס את עצמן ותשומת־הלב להן מוטלת על 'אחד הקרובים', כגון הדיין ר' חננאל.

38 בערבית: 'אלמעמור בחיאתה וחיאת ולדה'. עדיין אני מחפש תרגום עברי למליצה ערבית זו. במכתב אל ראש ישיבת ארץ הצבי יכתבו: 'בית כנסת הירושלמיים אלמעמור בחיאת סיידנא', בית־הכנסת הבנוי, הקיים כל עוד אדונינו ראש הישיבה חי, כלומר בזכותו. כל רכוש חשוב, כגון אנייה, יוכל להתכנות בכינוי 'סעיד' או 'מבארך', מבורך.

39 אלכאפי פי אלטב. כפי שציין הורוביץ, הכוונה לספר בשם זה שחיברו עינרבי, רופא בחצר המלכות הפאטימי בשנת 1116/7. הספר שמור עד היום בכתבי־יד רבים; עיין: C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, Suppl. I, p. 890; וכלי ספק היה נפוץ מאוד בזמן מכתבנו. מכאן מחירו הנמוך.

40 דרהם 'ירק' כולל רק שליש כסף, והוא היה הדרהם הרגיל.

41 מישאל בלי ספק היה רופא. על כל היו לו לא רק ספרי רפואה, אלא גם ספר ערבי פיוטי, כי בלי ידיעת השירה אדם לא היה משכיל. ואיך ייתכן, שרופא לא יהיה אדם משכיל? הפרט הראשון ברשימה הארוכה של 'ספרייתו של רופא במצרים בימי הרמב"ם', שפרסמה המנוח ד"צ בנעט, תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 174, היה 'ספר השירים הגדול של אבו אלפרג', שעלה שישה דינרים, בערך עשרים פעם יותר מן המקאמאת של אלחרירי, שנזכרו כאן.

אדונינו מן המבוקשים, לא מן המבקשים.⁴² ונשבע אני באמיתות דתי⁴³ שמאחר שאני חושש לצאת, לא באתי לפניו בעצמי, אלא כתבתי על קלף, ואל ישיבני ריקם.

פנו אל ר' חננאל גם בבקשות קטנות יותר. החייט יעקב בר טהור מבקש מאת 'השר' יהודה אלחלבי להעביר עשרים ושישה דרהמים המגיעים ל'סיידנא' ר' חננאל.⁴⁴ שלמה, בנו של הדיין אליהו בן זכריה, שהיה מלמד, חזן, סופר בית-דין (גרוע ובעל כתב מכוער) ומוכר ספרים, כותב אליו ומבקש ממנו 'קטיעה ראננד', אף-על-פי שר' חננאל היה אותה שעה חולה ('פי שדה').⁴⁵ ראננד — רובארב סיני — היה צמח רפואי חשוב, שיקירי תימן שבעיר עדן היו נוהגים לשלוח כמתנת כבוד אל גדולי קהיר וחכמיה, ממצליח גאון עד מנחם בן יצחק בן ששון.⁴⁶ אפשר, שר' חננאל, שאביו (ואולי גם הוא) היו מקורבים לסחר הודו, קיבל את הראונד בדרך זו. גם אפשר, שהיתה לו, כמו לחכמים אחרים, חנות של עֶטָאר (בֶּסֶם), שנמכרו בו עשבי רפואה, נוסף על 'מטבח הסוכר' שלו.

מלבד בבקשות חומריות הטריחו על רבנו חננאל גם בעניינים פרטיים. אותו שלמה בן הדיין כותב לו מכתב ארוך, וכותרתו 'אבי אבי רכב ישראל ופרשיו', ולאחר שש־עשרה שורות של שבחים מבקש ממנו להשפיע על אביו, הדיין אליה (כך; הדיין עצמו נהג לחתום אליהו), שיתיר לו לשוב מן העיירה, שבה כיהן כחזן וכו', אל הבירה כי (א) הוא סבל מחולשות עיניים וכאב ראש; (ב) העיירה היתה כמהפכת סדום, אי־אפשר למצוא בה משכיל אחד, שראוי להחליף עמו דברים.⁴⁷ שלמה הניח, כנראה, שלרבנו חננאל 'ראש הדיינים', הדיין הגדול, היתה השפעה על אביו חזקה יותר משהיתה לו עצמו.

אין צריך לומר, שאנו מוצאים את ר' חננאל בראש התורמים למגביות ציבוריות, למשל במגבית רבת הנדבנים, שפרסמה א' שטראוס־אשתור.⁴⁸ לדעתי, זו רשימת נדרים שנעשו ביום־הכיפורים לשם חלוקה שבועית של לחם לעניים (ביום ג' וביום ו'), כלומר, כשאדם נדר דרהם אחד, פירושו שעליו היה לשלם סכום זה כל שבוע במשך השנה.⁴⁹ כל שבוע נתמנו שני גבאים, שהיו חוזרים על הנודרים וגובים את תרומותיהם. גם ברשימה שבועית

42 סיום רגיל של מכתב בקשה. בכל המכתב הזה הפנייה אל ר' חננאל היא תמיד 'אדונינו', כפי שכותבים אל נגיד, ולא 'אדוני'. אלא שלא דקדקו עוד בזה כמו בדורות הראשונים.

43 בערבית: 'חוק דיני', כדיבור ערבי נוהגים בשבועות כאלה גם לעניינים קלי־ערך.

44 ספריית האוניברסיטה קיימברג, ULC Add. 3415, עם תאריך ז' אלול (ד'תת) קצ"ד/1237.

45 T-S NS Box 321, f. 13

46 עיין: מכתבי סוחרים, עמ' 68–69 (T-S Arabic Box 30, f. 145).

47 T-S 10J8, f. 2

48 ציון, ז (תש"ב), עמ' 140–145.

49 דיון מפורט ברשימה זו ראה: חברה יס־תכונית, ב, עמ' 488–490. התחלת הרשימה: ציון, ז, עמ' 143.

כזאת אנו מוצאים את רבנו בראש, ונוסף לכך לוו הגוברים ממנו עשרה דרהמים, כשמכסת הגבייה לא נתמלאה.⁵⁰ מובן, שנתן ידו ל'פסיקה', כלומר, לאיסוף כספים לטובת תלמיד-חכם עובר אורח.⁵¹

מסמך חשוב על מעמדו הכלכלי של הדיין ר' חננאל נמצא בדף ג (היחיד שנשמר) של מכתב אליו מאת סוחר שחזר זה עתה ממסע אל מרשיליה (עיר-הנמל הצרפתית) אל אלכסנדריה. ואולם קודם שאסכם קטע גדול זה, אסקור בקצרה מכתב של אותו איש אל רבנו הנושא את התאריך מ' בעומר (דתת)קצה/מאי 1235, ושיש בו עניין היסטורי כללי.

הכותב מדגיש איזה כבוד גדול היה לו, כשבילה יחד עם הדיין בחג השבועות בשנה הקודמת בבית-הכנסת המקודש של דְמוּהָה ומברך אותו על כניסתו אל רכושו, כלומר, ביתו החדש.⁵² הוא שולח מצנפות, טלית ועוד חפצי מלבוש, שהוזמנו לחג הקרוב. נוסף לכך הוא מודיע, שאנשים שהגיעו זה עתה ממרשיליה סיפרו, שהמון גדול של יהודים צרפתיים מתכוונן לבוא בקרוב. 'ה' ישמרנו מן הצרות שיגרמו'. הוא עצמו יצא שוב למסעות למשך שנה וחודשיים ומבקש, שהדיין יהיה מליץ יושר אצל 'המופתי' (רבנו אברהם בן הרמב"ם), למען יתפלל לשלומם בדרכו הארוכה. האיגרת מסתיימת בהעברת תרומה של חמישים דרהם לבית-כנסת דמוה.⁵³

מאיגרתו האחרת של אותו סוחר, כאמור, נותר רק דף ג, ואף זה ניזוק במקומות אחדים, וגם אחרי העמוד השישי לא נגמרה. האיגרת פותחת במלים: 'לא ימכור ולא יקנה. ואני עבדך מטיל זאת עליך, שהרי אתה בכחינת שבט ושכר < ! >'. אני מבין קטע זה כך: בנו של הכותב

T-S NS J251 50

Mosseri L291, שורה 10. פורסם: מאן, טקסטים, א, עמ' 463. 51

בקטע T-S 12.483 נותן או מוכר ר' ישועה התלמיד לר' חננאל הדיין הממולא (טעות, או 'אשר ידו 52

ממולא לכהן'?). 'הדירה הידועה בי, היתה חרבה ואני חדשתיה ובניתי...[מתנה?] גלוייה ומפורסמת

ממכר עולם'. בקטע T-S 8.162 קונה 'אחי רבנו חיים' (שהיה בנו וממלא-מקומו של רבנו; עיין לעיל,

הערה 16) חצי בית ב[זקאק] יערף ברבנו חננאל, משמע, שביתו של ר' חננאל נתן שם למכור שדר בו.

T-S Arabic Box 54, f. 66. המכתב כמעט שלם. את השורה הראשונה יש להשלים כך: [רבנו חננאל...בן 53

ר' שמואל] הנדיב תנצלה. בזמן שכתבתי את ספרי 'חברה יס-תיכונית', ב, עמ' 589, הערה 65, עדיין לא

עמדתי על כך ש'סיידנא' במכתב זה ואחרים מתייחס אל רבנו חננאל, ולא אל הנגיד. 'מופתי' יהודי היה

רק אחד במצרים, והלוא הוא הראב"ם.

בידיעה זו על בואה למצרים של קבוצה חדשה של יהודי צרפת בשנת 1235 יש השלמה חשובה

למה שכתבתי בספרי הישוב בארץ בראשית האיסלם ובתקופת הצלבנים' (לעיל, הערה 1), עמ' 334–339, על

'מקור חדש על עלייתם של רבני צרפת ונלויהם' (מכתב שתארכו כ"ה תשרי (ד'תת) קע"א/1211.

יציאה זו של יהודים מארץ צרפת היתה, כנראה, כרוכה בגזירות של המלך לואי ה', מתחילת

שנות השלושים של המאה ה"ג, ובייחוד משנת 1234. שבהן ביטלה המלכות שליש כל החובות

שנוצרים היו חכים ליהודים או סתם שמה ידה על חובות אלה; עיין: R. Chazan, *Medieval Jewry*

in Northern France, Baltimore–London 1973, pp. 110–116

נשלח לפוסטאט ללמוד שם ב'מדרש' (עיין להלן, עמ' 391, השורה הראשונה אחרי מס' הערה 78). אך הבן תפס אומנות אביו ועסק בסחורה. אומר האב לרבנו: אתה יושב אוהל ולומד תורה (לפי הדרש הידוע של חז"ל על הפסוק 'שמח וכלון בצאתך ויששכר באהלך'), בשעה שאחייך (שלמה) עוסק בפרקמטיה ומכתת את רגליו במרחקים. אני, הכותב, לא אוכל להשגיח על הבחור. זה מוטל עליך.

אם פירושי נכון, קטע זה פונה אל ראש 'המושב', ואילו פרשיות אחרות מכוונות לדיין. הכותב שלח מאלכסנדריה סל, ובו זעפראן, אל פוסטאט, והורה לשליח המוסלמי למסור אל המקבל או ל'סיידנא אלרייס', כלומר, לנגיד. הזעפראן (צמח צביעה שגדל בתוניסיה) היה שייך ליהודי יקר מן המגרב, שרצה שלא ייוודע שהוא הבעלים, ורשמו בשם השולח. על כן היה צורך להפקיד את המשלוח בבית-דין, כדי להבטיח, שיהיה שמור לבעליו האמיתיים. הפרשה האחרונה שנשמרה דנה בבתי-הקדש באלכסנדריה וכגובי שכר דירותיהם, שנאשמו, כנראה, ושלא בצדק לדעת הכותב, באי-סדרים.

ואילו רובו של הדף מוקדש למסחר, ובעיקר לסחר-הודו: מחירי תוצרת ארצות-המזרח — כגון אינדיגו, לבונה, קינמון, בקס (עץ אדום לצביעה), ובעיקר, כמובן, פלפל — והמכסים והמסים שיש לשלם עליהם באלכסנדריה; משלוח כסף והחלפתו לזהב בעיר הבירה (בהשגחת בני הדיין מנחם); וכמו במכתב הקודם, משלוח חפצי מלבוש, מחיריהם וציון האנשים שיש למסרם להם לשם מכירה.⁵⁴ ממכתב של אברהם ביר' טהור איש אלכסנדריה אל רבנו אנו למדים על מכירת מעילים בעיר זו, ששלחם חננאל מפוסטאט.⁵⁵

עסקי רבנו חננאל נראים אפוא מגוונים למדי: 'מטבח סוכר', סחורות המזרח (שהטיפול בהן דרש בקיאות מרובה!), מתכות יקרות, בדים ומלבושים ממינים שונים. ואולם יעניין נא הקורא ברשימה הארוכה ביותר של סחורות ועסקים שעברו בידו של 'גדול הישיבה' ר' נהראי בן נסים ויבין, שכך היו אז דרכי הסוחרים הגדולים, שהיו סיטונאים וקמעונאים כאחד.⁵⁶ אם מוסיפים לזה צבא התלמידים וטורח הציבור, בייחוד בתקופה הקשה שחי בה רבנו חננאל, וקוראים אחר-כך בפירושו להלכות הרי"ף, מבינים, ש'תורה עם דרך ארץ', כפי שהורה הרמב"ם בעקבות חז"ל, לא היה 'אידיאל רחוק מן המציאות', כפי שהקורא המודרני נוטה להאמין.

54 T-S Arabic Box 53, f. 67. תרגום לאנגלית: מכתבי סוחרים, עמ' 56–62. ההוראה לשליח המוסלמי למסור את משלוח הזעפראן הנמסר לשמירת בית-דין או למקבל המכתב או לנגיד מוכיחה, כי המקבל לא היה אלא ראש הדיינים. ההשוואה למכתב T-S Arabic Box 54, f. 66 היא ראייה נוספת. העובדה, שהפנייה בכל המכתב היא אל 'סיידנא', יש בה סמך נוסף, אם-כי בתקופה ההיא כבר לא דקדקו בעניין זה כמו בדורות הראשונים. למשל, החיית יעקב בר טהור (עיין לעיל, הערה 44) פונה אל 'השר' יהודה אלחלבי בלשון זו, אם-כי לא בקביעות.

55 T-S 12.68, ובייחוד שורות 15–18. מחקבל על הדעת, שאברהם בר טהור, סוחר הבגדים באלכסנדריה, היה אחיו של יעקב בר טהור החיית שבאותה עיר (עיין לעיל, הערה 44).

56 עיין: חברה יסודית, א, עמ' 154.

אין צריך לומר, שרבנו חננאל שקד על העשרת ספרייתו. הוא קנה פירוש מסכת יומא לר' חננאל בן חושיאל, שבתמוז שנת 1111 קנה לעצמו אליהו הכהן בן הגאון אביתר — כלומר, כמאה שנה לפני רבנו.⁵⁷ הוא קנה חידושי הראב"ד על בבא קמא,⁵⁸ ובמכירה הפומבית של ספריית רבנו אברהם (ביר' שלמה) החסיד באדר (א"ת) קל"ד/1223 רכש לו מצחף תורה (חומש, בלי ספק עם מסורה וכו') בעד $6\frac{3}{4}$ דינרים, סכום ניכר.⁵⁹ לפי שעה לא נתגלו קניות של ספרי חולין, ולתלמיד-חכם שעסק בפרקמטיה לא היה צורך בהם.

בכתובת מכתבו של אברהם ביר' טהור איש אלכסנדריה הנוזר לעיל (הערה 55) נקרא ר' חננאל החסיד העניו הירא שמים הדיין הגדול (בסדר זה), ובפנותו אליו הוא קורא לו סתם 'אדונינו אור עינינו חננאל החסיד הירא שמים'. גם במכתבים אחרים מודגשת חסידותו, למשל בפנייה אליו בעניין משפטי הוא מכוונה הרב הגדול בישראל, ראש הדיינים דגל הרבנים גדול החסידים.⁶⁰ מכתב זה נכתב אחרי פטירת הראב"ם. באיגרות המאות הי"א והי"ב בדרך-כלל נקרא אדם חסיד רק אחרי מותו ('החסיד בעודו ז"ל'). הדגשת החסידות במאה הי"ג קשורה אולי בתנועה שעוררה אברהם החסיד וכן דורו הצעיר הראב"ם. ואל נא נשכח, שגם באלכסנדריה היה חוג חסידי.⁶¹

אסיים רשימתי זו בשתי איגרות, שיצאו מתחת ידו של רבנו חננאל. אך רוצה אני להקדים להן פרשה סתומה, שיש בה זיקה אליו, וייתכן גם ייתכן, שהיא תחלבן יותר מכוח מציאות חדשות. המדובר באבו אלטאהר, השמש של כנסת הירושלמים, שנזכר במקומות רבים בגניזה.⁶² במכתב נחמד, אך קטוע בראשו (ומשום כך אבדו שמות השולח והמקבל), אנו קוראים (תרגום): 'הגעתי אל מצר [=פוסטאט] בריא ושלם, בירכתי את אדונינו נר' אברהם בן הרמב"ם], ומסרתי לו איגרתך. אדונינו רגז מאוד על מה שקרה מצדו של אבי אלטאהר ושיבח מה שעשה אדוני בענייניו, כפי שיוצא ממכתבו, ומודה לך על מרצך בדבר זה.⁶³ במכתב כתוב ביום כ"א שבט א'תקל"ה/1227 כתב אבו אלטאהר 'אני יושב בירושלים',

57 עיין: שכטר, *Saadyana*, עמ' 116 (XLIV). (בספר *J. Mann, The Jews in Egypt and in Palestine*, under the *Fāṭimid Caliphs*, I, Oxford 1922, עמ' 195, הערה 2, נרפס בטעות XLV).

58 עיין: רבנו חננאל בן שמואל פירוש על הרי"ף, מהדורת סונא (לעיל, הערה 2), עמ' 10, הערה 34.

59 T-S 20.44, col. II, שורות 27–28; פורסם: E.J. Worman, *Jewish Quarterly Review* (=JQR), XX (1907/8), p. 462.

60 T-S 8J10, f. 5, שורות 3–4.

61 עיין: תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 184–186. ועיין ENA 2744, ששם מבקשים אנשי אלכסנדריה למנות עליהם את הדיין יצחק החסיד. יצחק זה ביר' חלפון שימש באמת דיין בעיר ההיא: עיין: תשובות הראב"ם (לעיל, הערה 8), מפתח, עמ' 224.

62 יש לזכור תמיד, שלשמש היו בימים ההם תפקידים מרובים יותר, ומשום כך גם עמדה רמה יותר משאנחנו רגילים בה: עיין: חברה יס-תיכונית, כ. עמ' 82–87.

63 T-S 10J13, f. 15, שורות 1–4.

מביע צער על פרידתו מ'סיידנא' (הכוונה לנגיד) ומבני החבורה (בפוסטאט) ומוסר שלום לו, ובמקום השני לרבנו חננאל ואחר-כך לאחדים מנכבדי מצרים.⁶⁴ מכתב שלם, אך חסר כתובת, מסיים בבקשה לקבל ידיעה על מצב 'הקטנה' (כלומר, אשה צעירה העומדת ללדת) ולמסור ידיעה זו לאדוני 'אלדיאן רבינו חננאל', שיעבירנה יחד עם מכתביו אל 'השיך אבו אלטאהר'.⁶⁵

מה קרה כאן? אבו אלטאהר כותב על שהותו בירושלים מבלי להוסיף ברכה על העיר, כמקובל, ומבלי להעיר, שהוא מתפלל לשלומם של מקבל המכתב ושאר חבריו אצל המקומות הקדושים בעיר כמנהג. ברור, לא בא לשם כדי לחזות את עיר הקודש, לשם קיום מצוות עליית הרגל. הוא סרח במשהו והשלטונות היהודיים הרחיקוהו לזמן-מה מעירו והגלוהו גלות-כבוד אל עיר-הקודש. מנהג זה של גלות-כבוד בעיר ירושלים היה נודע באיסלאם לפני התקופה שאנו עומדים בה ואחריה.⁶⁶ ואולם השמש היה גם שליח בית-דין. בלי ספק כמה עסקים שהדיין חננאל היה צריך לטפל בהם (כגון הטלת שלום בין איש לאשתו) כבר מיששו בהם ידי אבו אלטאהר, ועל כן היה ידוע, שר' חננאל הדיין הרבה להריץ אליו מכתבים בזמן שהיה מרוחק מפוסטאט.

האיגרת הראשונה של ר' חננאל, שאני רוצה להעיר עליה, דנה בעניין פשוט ומפורסם: אם מותר להשתמש בכתב האשורי לצורכי חולין. התשובה שבה דן הרמב"ם בשאלה זו נדונה בהרחבה בספרות הרבנית.⁶⁷ קרה באלכסנדריה מה שהיה מנהג מקובל בקהילות המזרח, לרבות תימן, לפני בוא הרמב"ם מן המערב, והוא, שפיארו מצנפת הראש או הטלית בשם נושאה — בייחוד חתן — והוסיפו לשם פסוקי ברכות מן התורה.⁶⁸ לשם הידור כתבו

64 T-S 16.309, שורות 29, 17, 24 (בסדר זה). הראיתי לעיל, שבמכתבים מספר ניתן שלום ראשונה לר' חננאל, ואחר-כך לראב"ם. אך מובן מאליו, שכמו במכתב זה גם באחרים הסדר הפוך. ראוי אמנם לציין מקרים שבהם ניתן שלום לשניים אלה בלבד, כגון T-S NSJ52, עמ' ב, שורות 8–9, 'אלי אלמולי [האדון] אלנגיד יד[ו]ן[ם] ה[ו]נדר ואלו רבנו חננאל יד[ו]ן[ם] וכיוצא בו' T-S 18J4, f. 10, מכתב אל הדיין אליהו בן זכריה מאת קרובו שמחה הכהן בר שלמה איש אלכסנדריה.

65 T-S Arabic Box 54, f. 91, עמ' ב, שורות 12–14.

66 עיין: D. Ayalon, 'Discharges from Service, Banishments and Imprisonment in Mamluk Society', *Israel Oriental Studies*, II (1972), pp. 20–25. ועיין בערך *al-Kuds* במהדורה החדשה של האנציקלופדיה של האיסלאם. כתבתי ערך זה בקיץ 1972, אך בשעת כתיבת טורים אלה, ראש-חודש ניסן תשל"ט, עדיין אנו רחוקים מהופעתו, אף-על-פי שקראתי גהתו לפני שנתיים.

67 תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ירושלים תש"ך, עמ' 510–515, ובייחוד במובאות מעטו של א"ח פריימן בעמ' 510. בשורה הראשונה של התשובה מתרגם המהדיר את המלה 'כטא' בלשון 'חטא'. לפי שימוש לשוננו (ואף העברית בתקופת הרמב"ם) נראה לי, שתרגום הולם יותר הוא: 'טעות'.

68 בהזמנה שנשלחה מעדן אל קהיר: 'יזקנה נא מצנפת (שאשיה') מבד "קרקובי" עם חוטי זהב ויכתוב עליה: אברהם בר יוסף בר אברהם בן בנדאר בן חסן' (Westminster College, Fragmenta Cairensia, Misc. 9v, Cambridge, שורות 17–19). ושוב באותו מכתב, שורות 31–32: 'והשאשיה תהיה כחוט

ברכות אלה כמובן בכתב אשורי ולא באחד הכתבים הרהוטים המקומיים. הרמב"ם בעקבות ר' יוסף הלוי (אבן מיגש) אסר את הדבר, ורכנו חננאל מצטט את תשובתו כלשונה. המכתב מופנה אל אדם בשם שילה, אולי אל שילה בר נסים הדיין.⁶⁹

T-S 16. 292

- 1 כל מעייני נתתי כן⁷⁰ ובמודע לבבני אמצתיך] חקתיך בעין לנבי?
- 2 בניין של קדושים כ' מ' ור' שילה השר הנכבד החכם הנבון]
- 3 ש' ה'ז' ⁷¹ מאת הנכסף לחזותך השמח בחברתך [המשתאה
- 4 בבינתך המתפלל לאל תמיד להתמיד שלוותנו [ולהאריך]
- 5 ולהרבות תורתך ולהאריך בטוב ימותיך הנתפס על
- 6 אהבתך הצעיר חננאל

זהב אדום והפסוקים כגון יברכך יי וכיוצא בו. מעצם הלשון 'הפסוקים' ניכר, שהמנהג של ריקמת פסוקים היה רווח באותה תקופה (השליש השני של המאה ה"ב), וכן כתיבת שם ה' בשלוש יו"דים. כמו בשאלה שהופנתה אל הרמב"ם: 'עין שם, עמ' 510, הערה 3. ב'ספר הודו' שלי, מס' 50 (עין: שקד [לעיל, הערה 21], עמ' 163, ששם המספר 1 במקום 9) כנראה טעות: דפוס. אברהם בן יוסף וכו' לא היה שולח המכתב, אלא החתן שמשפחת הכלה עמדה לכבדו במתנה זו. כיוצא בו תימני בשם מפלח [מצליח] בר בנימין, המכונה בן אלאהואזי [כלומר, ממוצא פרסי]. מזמין דה [סודר שיכול לשמש טלית], ובו רקום שם בנו יעקב; T-S Arabic Box 43, f. 71; ספר הודו, עמ' 342).

מאחר שנשתמרו מאות בדי מלבוש מימי הביניים שריקמים בהם פסוקי קוראן, והיות שהגניזה מעידה, שהיה מנהג דומה רווח בין יהודים, חקתי במוזיאונים אם לא נשתמרו בדים ובהם כתובות בעברית לפי שעה העליתי חרס בידי והטעם מובן: הרמב"ם ותלמידיו הצליחו לשרש את המנהג. כפי שצינתי במאמרי: *JQR*, XLV (1954), p. 34, n. 7, 'Petitions to Fatimid Caliphs', העדות הקדומה ביותר של המנהג של טראז, כלומר, שימת שם על שמלת-כבוד, נמצא בתלמוד בבלי שבת נח ע"א. 'רבנן דבי ריש גלותא לא ליפקו בסרבלי חתימי [בשבת]', וברור, כי היה כאן חיקוי למנהגי החצר של מלכי פרס, והערבים המשיכו באותו מנהג שם בתלמוד מוסבר, שאותן 'חתימות' עשויות היו ל'הפסק', כלומר, להיות נפרדות מבגד נושאן, וכך היה דינן של כתובות טראז באיסלאם. מלבד תלשותן מן הבגד (עובדה שהתקשו בה חוקרי אומנות האיסלאם) לומדים מאותה סוגיה שבתלמוד עוד דבר מעניין. כבוד הוא להיות עבדו של מושל גדול, כגון ריש גלותא אך המקור של המנהג בעבודות ממש. העבד נשא חתימת רבו או על גופו או על מלבושו [הדברים הנ"ל תואמים את פירושו של רש"י שם, אבל לא את פירושו של רב האי גאון (אוצר הגאונים, שבת, חלק הפירושים, עמ' 24) ושל רכנו חננאל, שלפיו החותם בא לשם הוכחה על תשלום המכס. — העורך.]

69 T-S NS Box 198, f. 13; השם שלה נפוץ. דיין כפירסם של אלכסנדריה היה שלה ביר' מבשר, אך המסמכים שחתם עליהם נושאים את התאריכים 1010-1101

70 השווה תה' פז. i. זוהי ההתחלה של המכתב, והיא בלתי-רגילה לגמרי נראה, שאינו חסר כלום. וכן מסתבר, שהיה ברכנו חננאל עורך פיוטי

71 שמרו צורו, המקום יהי בעזרו.

שורות 7–20 (היתה כאן אי־הבנה. ר' חננאל סבר, שחבריו באלכסנדריה, ר' ישועה והאדון אל־אמִיִּד [ההדור], כבר מסרו לר' שילה תשובה. עכשיו, כשלא שמע ממנו, חשש 'דילמא שגגה היא' ועונה (מיד).

- 20 וממא יגב אן תעלמה אן לא יגוז
- 21 לאחד אן יערץ הדא אלכתב אעני כתב אשורי שנכתבו לוחות הברית
- 22 אן יתצרף בה' פי דברי חול וקד וגת⁷² ערץ פי תשובה לרבנא משה
- 23 הרב זצל מנקולה ען כט ידה ודכר אן רבינו יוסף הלוי זצל
- 24 אנכר פי דלך גאיה אלאנכאר ולדלך אשכלוא אלאנדלסיין זל⁷³
- 25 כטוטהם ושכלוא אלאחרף באשכאל אכרי חתי צאר
- 26 כאנה כתב אחר ליגוז אלתצרף בה' פי דברי חול עלי
- 27 קביל אלתדכאר ליסוא אנדאר ללחצרה אלפאצלה פאללה
- 28 תעאלי יגמע שמלנא ושמלכם בבית קדסה תעאלי⁷⁴
- 29 עלי אלכמאל ואלתמאם ושלומכם יובה לעד אמן סלה

תרגום שורות 20–29

ומה שאתה צריך לדעת, שאין רשות לאדם להשתמש בכתב הזה, הכתב האשורי, שנכתבו בו לוחות הברית, בדברי חול. ואני מצאתי נוסח תשובה לרבנא משה הרב זצ"ל מועתקת מכתב־ידו, שבה הוא אומר, שרבינו יוסף הלוי זצ"ל גינה את זה בתכלית הגיגיו. על כן ציירו הספרדיים, זכורים לטוב, את הכתב בצורות אחרות, עד שנעשו כמו כתב אחר, כדי שיהיה מותר להשתמש בו לדברי חול. דברי הם בדרך הזכרה, לא בדרך אזהרה להדרתו החשובה. וה' יתעלה יאסוף אותי ואתכם בבית־קודשו⁷⁵ בשלימות, כולנו יחד.

האיגרת כתובה בצורה רהוטה מאוד ובסגנון כמעט ספרדי. אפשר, שמשפחתו של ר' חננאל היתה ממוצא ספרדי, ושהמלמד של הילד חננאל היה גם הוא מארץ אנדלס. כתבו של הראב"ם, שנולד שמונה־עשרה שנה לאחר שהגיע אביו אל ארץ מצרים, הוא, כידוע, ספרדי מובהק, כמעט מוגזם. זה לא היה בדמו. אביו דאג לכך, שיהיה לו מורה מארץ־מולדתו האהובה עליו כל כך.

- 72 במקום: וגדת, כתיב נפוץ.
- 73 מן המפורסמות, שהקיצור ז"ל במשמעות זכור לטוב ייזכר בטוב, שימש ברכה לחיים, ואין צריך להאריך.
- 74 הכותב הוסיף את המלה כאן במקום בסוף השורה הקודמת.
- 75 לא בבית־המקדש, אלא בירושלים, תרגום של 'בית אלמקדס', שהוא תרגום של 'עיר־הקודש', כמובן העיר שנמצא בה ה'קודש', כלומר בית־המקדש. עיין מאמרי: 'Meeting in Jerusalem — Messianic Expectations in the Letters of the Cairo Geniza', *AJSReview*, IV (1979), pp. 43–57

בשים לב לחשיבותה נכתבה האיגרת השנייה, שאני מציג כאן. בסגנון של מעשה בית-דין או אף ספר. אני מקדים את מקורה ותרגומה לכירורה.

TS 16.293

עבדו חננאל

- 1 סבב אצדאר הדה אלאחרף לכבוד גדולת
- 2 קדושת יק>רת< צ>פירת< מרנא ורבנא> משה החבר
- 3 היקר השר הנכבד החכם והנבון ש'צ'
- 4 אולה תהנייתהא באלפרע אלנגיב אלתלמיד
- 5 אלגליל ר' יוסף ש'צ' המקום ב'ה יזכי
- 6 אלחצרה אן תרי אולאדה כמה זכאה
- 7 לראיה פרחא ואלמסרה בה במא הו בצדדה
- 8 מן אלחרץ עלי אלפצילה ואלדאב עליהא
- 9 ואכדהא בכליאיתה הו תע' יבלגה מא
- 10 הו ראגיה ומתקצדה פאן מקאצדה
- 11 דינייה תאבעה למקאצד אסלאפה
- 12 ולא סימא במא חצל לה מן אלפוז באתצאלה
- 13 במן אתצל בה פאנה חצל בדלך פוז
- 14 כביר לאן הדא אלאחצאל הו ענבי
- 15 הגפן בעינבי < ! > הגפן ואיצא אנצאף
- 16 אלי דלך אלאגר אלכביר אלעטים והו
- 17 כון אלמתצל בה יתומה ואיצא פאן
- 18 אלפרע אלמכתסב עלי אלאכתר
- 19 הו שביה באלכאל כמה קאלו רוב בנים
- 20 וכ' ומד וצל אלי מצר לם יזל חאצ'ר
- 21 אלמדרש ומשתגל איצא מע בן עמה
- 22 ר' פרחיה התלמיד הנכבד החכם
- 23 והנבון וראיתה שאכר מנה כתיר
- 24 פי שדה חרצה וחסן דהנה פהו
- 25 תע' ידימה עלי דלך וסבב אצדארהא
- 26 איצא אעלאמהא מא הו עאלם
- 27 בה גמלה מן כון אן אלדיואן פי הדא
- 28 אלוקת אלצעב

עמוד ב

- 1 יתעלל ויתעסף ויטלב מן לא עליה חק
- 2 פכיף מן עליה חק ומהמא טאלת ידהם
- 3 אליה פעלוה ומא תם מן ירד ידהם
- 4 לאן כל מן הו צאמן קצדה כלאץ אלדיואן
- 5 ורמז לחכם דאי <די> ואצחאבנא פיהם
- 6 אלכפאיה מא יחתאג מעהם ללגיר פלא
- 7 תבני פי אלמסלה אלא עלי צח לאלא
- 8 תכבר אלנובה ומא יכפי פיהא אלקליל
- 9 ותצעב ומא תחתמל אלמסלה תאכיר
- 10 ומא אטן אנני אחתאג פי הדא אלמסלה
- 11 סוא ללתנביה פקט פאנהא מסלה
- 12 כטרהא עאיד עלי אלחצרה פאן פעלת
- 13 פיהא פעל יכלצכם ואלא חצל לכם
- 14 אלמצרה ושלומך ירבה לעד
- 15 אלחצרה תעלם אן ר' נסים ש'צ' אלאך
- 16 אלעזיז לה חקוק עלינא גמיע אלנגיד
- 17 ש'צ' ואנא וגיר תם אנצאף אלי דלך
- 18 מא ילזם מן אלמראעאה מן גהה
- 19 ולדה ר' פרחיה ונסבתה לי פכל מא
- 20 יפעל מע הדא אלצגירה מן איצאל
- 21 אלראחה כלנא מתקלדין אלמאנה פי
- 22 דלך מצאף אלי מא פי דלך מן אלאגר
- 23 ואלתואב אולא לאנהא מן אלסלאלה
- 24 ומבשרך לא תתעלם ואלתאניה לאנהא
- 25 יתומה ופי דלך כפאיה ואין מזרזין
- 26 אלא למזורזו פאלחצרה הו אלאב והו אלאך
- 27 [פאפעל מעהא] מא תקתציה ביתתה

שוליים

ומרון[תה] ושלום

[א]

תרגום שורות 1-25

סיבת משלוח הטורים האלה לכבוד וכו' היא בראש ובראשונה ברכה על הנצר האציל שלו, התלמיד המפואר ר' יוסף, שמרו צורו. המקום ברוך הוא יזכה

הדרתו לראות את ילדיו כמו שהוא זיכהו לראות את שמחתו⁷⁶ ולשמוח בהישגיו, במרצו להצטיין ובהתמדתו בשאיפה זו ובהקדשת עצמו לזה כולו. הוא, יתעלה, יתן לו להשיג מה שהוא חפץ בו ושואף לו. כי שאיפתו היא יראת שמים, כדרך ששאפו לכך אבותיו, ומה גם שזכה לאושר הזה להתחבר במי שהתחבר, כי השיג על-ידי כך אושר גדול, שהרי התחברות זו היא ענבי הגפן בענבי הגפן.⁷⁷ ועוד נוסף לכך השכר הגדול העצום, והוא שמי שהתחבר בה היא יתומה. וגדולה מזו. הנצר הצומח מחיבור כזה דומה לרוב לאחי האם. כמו שאמרו: רוב הבנים דומין לאחי האם.⁷⁸ ומאז הגיע אל מצר [=פוסטאט] לא זו מן המדרש. והוא עוסק [=לומד] גם כן עם בן דודו [אחי אביו] ר' פרחיה התלמיד הנכבד החכם והנכון. וראיתי, שר' פרחיה משבח אותו⁷⁹ מאוד על חוזק מרצו ויפי הבנתו. הוא, יתעלה, יתמיד לו בזה.

[ב]

שורה 25 עד עמוד ב, שורה 14

ויש עוד סבה לכתיבתי אליו, והוא להודיעו מה שהוא יודע בכללותו, שהדיואן⁸⁰ בזמן קשה זה מתעלל ומתנהג בשרירות ותובע מי שאינו חייב, ולא כל שכן מי שחייב. וכל מה שמשגיגה ידם לעשות הם עושים, ואין מי שיעצור אותם. כי כל מי שהוא חוכר מס חפץ להיחלץ מן הדיואן. ודי לחכם ברמז. מספיק שאדוני יפנה אל חברינו היהודים. כשהם פועלים אין צורך באחרים. ואל תבנה בעסק זה אלא על מי שאפשר לסמוך עליו, שמא תגדל הצרה. מאמץ קטן וחשש לקשיים אינם מספיקים בדבר זה ואף אין הוא סובל דיחוי. וסבורני, שאיני צריך בשאלה זו אלא לרמוז בלבד, שהרי הסכנה הכרוכה בה עשויה לפגוע גם בהדרתו. אם יעשה אדוני פעולה, תציל גם אתכם. ולא, גם אתם תינזקו. ושלומכם ירבה לעד.

76 חתונתו.

77 'לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם [וישיא בתו לתלמיד חכם], משל לענבי הגפן בענבי הגפן, דבר נאה ומתקבל' (פסחים מט ע"א) מובא בגניזה גם במקום אחר, למשל במכתב אל אבו זכרי כהן יהודה בן יוסף (בערך 1135), Bodl. MS Heb. c28 (Cat 2876), f. 60, שורות 7–8.

78 ב"ב קי ע"א. גם זו הבאה מצויה; עיין: חברה יס-תיכונית, ג, עמ' 25. לא רק אבי הכלה היה תלמיד-חכם, אלא גם אחי אמה (שכבר נפטרה, ועל כן הצעירה כתוארת כיתומה). המצווה לשאת יתומה מודגשת מאוד בגניזה.

79 בערבית 'שאכר מנה', כלומר, מודה בגללו (להקב"ה) אך משבחים אדם על מעשיו הטובים, אלא מודים לבוראו, שנתן לו כוח לעשות חיל.

80 משרד גביית מס הגולגולת. על חכירת גביית המסים עיין: חברה יס-תיכונית, ב, עמ' 358–363.

שורות 15–27 והשוליים

הדרתו יודע, שר' נסים, שמרו צורו, האח היקר, עשה טובות לכולנו, לנגיד, שמרו צורו, לי ולאחרים. נוסף לכך, חובה להתחשב עמו מצד בנו ר' פרחיה וקירבתו המשפחתית אלי. על כל מה שיעשה עם הצעירה הזאת, כדי להקל עליה, נהיה אסירי תודה לו. נוסף לכך יש בזה שכר ומצווה, ראשית, מפני שהיא מן המשפחה, ומבשרך לא תתעלם,⁸¹ ושנית, מפני שהיא יתומה. ודיו בזה. ואין מוזרים אלא למזרז.⁸² הדרתו הוא האב והוא האח.⁸³ [על כן יעשה עמה] מה שמתאים למשפחתו המכובדת ולמידותיו הטובות. ושלום.

איגרת זו היא דוגמה נאה לאומנות הכתיבה בימים ההם. היא פותחת במה שהרומאים קראו *captatio benevolentiae*, בדברים המשמחים את לב המקבל ומפתים אותו להוסיף לקרוא על נושאים שהוא נהנה בהם פחות. הדיין־הרב משבח את הבן שנשלח מאלכסנדריה אל פוסטאט לשם השתלמות (הוא בא מחדש), אך משלב אל תוך שבחו כמה רמזים לחלק השלישי של איגרתו, שאינו משמח כלל.

אלכסנדריה, שאליה הופנתה האיגרת, מופיעה כגניזה כעיר של תהפוכות, עושק ואי־סדרים בכל התקופות. יהודי העיר בוודאי פנו אל ר' חננאל, והוא מעורר את בעלי ההשפעה בעיר, כגון מקבל מכתב זה, ר' משה, לפעול אצל יהודים הקרובים לשלטונות שיתערבו למען הפסקת ההתעללות. רבנו רומז, שאם יתעצל המועץ בדבר, תיגע הצרה גם בו. החלק האחרון הכתוב — לא בלי כוונה — בצורת תוספת, צריך בירור. התלמיד יוסף נשא אשה מקרוב. הוא נשלח ללמוד תורה בפוסטאט, אך אשתו הצעירה נשארה בבית חמיה באלכסנדריה. הדבר נראה תמוה בעינינו, אך לא היה כך בימים ההם. אל נא נשכח, שרבי עקיבא שהה פעמיים שנים־עשרה שנה בבית־המדרש קודם שחזר אל אשתו החדשה בת עשירים. אגדה זו מלמדת מה נחשב לאידיאלי: להשתחרר בזמן לימוד אינטנסיבי מִיראת חטא' ומִעול על צוארו' כאחד. הסוחרים נהגו להיות רחוקים מנשותיהם למשך חודשים רבים, באו הביתה לחודש תשרי ולפסח. למה לא יעשה כך תלמיד השואף לקנות תורה במשך זמן מוגבל? נוסף לכך, הורי הבן היו תאבים לתת חינוך ('תרביה') לנערה הצעירה שנכנסה אל ביתם.⁸⁴

81 יש' נח:ז.

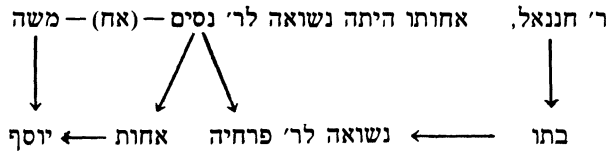
82 גם מימרה זו של חז"ל מצויה מאוד בגניזה ובצורות שונות. באיגרת הראשונה קראנו תרגומה לערבית.

83 שהרי אבי הכלה ר' נסים ואחיה פרחיה היו בפוסטאט, ואילו הכלה שכנה בבית חמיה באלכסנדריה. עיין להלן.

84 כך מפורש במכתב של אב, שבנו עמד לשאת את בת אחי אביו (כמו כאן: עיין להלן), T-S 16.288; ספר הודו, מס' 76. עיין: שקד (לעיל, הערה 21), עמ' 70.

אלא שה'חינוך' של הצעירה, כמו במקרים רבים אחרים, לא עלה יפה, והיא סבלה מאוד בבית חמיה. כאן התערב הדיין — שהיה גם קרובה — בדברי כיבושים, מלובשים, כמובן, בסגנון המנומס של התקופה.

מה היו יחסי המשפחה שנרמז אליהם באיגרת? אם ר' פרחיה שבחלק א מזדהה בחכם בעל אותו שם שבחלק ג, הרי ההתחתנות היתה כך:

כלומר, יוסף נשא את בת דודו מר' נסים (ולמד אצל בן דודו ר' פרחיה), ור' פרחיה נשא את בתו של דודו מצד האם, ר' חננאל. תמונה זו של התחתנות כפולה בבת הדוד במשפחה אחת היתה מצויה בתקופת הגניזה.⁸⁵ אלא שנדמה, שיש כאן תמיהה. אם ר' נסים היה אחיו של ר' משה, למה היה צריך הדיין, שהיה קרוב רחוק יותר, להתערב? כפי שראינו בדוגמת שלמה, בנו של הדיין אליהו בן זכריה, שביקש את ר' חננאל להתערב לטובתו אצל אביו, הנוגע ישירות בדבר אינו תמיד המליץ החזק ביותר. לו אמה של הקטנה היתה בחיים, בלי ספק היתה נוסעת לאלכסנדריה והיתה מגינה על בתה שם, כפי שאנו קוראים בגניזה לא אחת. עכשיו שהיתה יתומה, היה חמיה 'גם האב וגם האח'.

ואמנם אפשר, שר' פרחיה שבחלק א של האיגרת אינו זהה לזה שבחלק ג, והלשון ר' נסים 'האח היקר' אין משמעו מילולית. אמנם זה רחוק בעיני. ואולם היו חכמים אחרים ששמו פרחיה באותה תקופה.⁸⁶ מכל-מקום, לענייננו כאן אין חשיבות בדבר. העיקר שאנחנו

85 עיין, למשל: חברה יס' תיכונת, ג, עמ' 175 (T-S 10J9, f. 13); עמ' 433, הערה 70 (T-S 18J3, f. 4); ועל שאלת נישואי בת-הדוד בכלל: עמ' 27–32.

86 למשל, פרחיה (בר יוסף) הנזכר כדיין אלמחלה בתקנה משנת אתצ"ח לשטרות/1187 (תשובות הרמב"ם [לעיל, הערה 67], עמ' 624; ועיין שם, עמ' 655, הערה 54).

ואולם נראה לי, שכמה מכתבים הקשורים באופן ישיר ואינטימי בר' אברהם הנגיד ובדיין פרחיה סתם מתייחסים אל פרחיה בן נסים שלנו, כגון המכתב T-S 10J30, f. 11, שבו ממליץ ראב"ם על תלמידו החפץ לשאת את בתו של ר' פרחיה, דיין בלביס; עיין: תרכין, לג (תשכ"ד), עמ' 195–196; או המכתב שבו הוא מבקש את קהילת בלביס לקבל יפה את פני הנשיא עובדיה (כלומר, איש מבית ראש הגולה) ומזכיר, שהוא כבר דיבר עם הדיין פרחיה על בואו של הנשיא (T-S 18J3, f. 11); או האיגרת אל הדיין פרחיה הקובלת על הרב התימני המטיח דברים כנגד הראב"ם: עיין: הראל (לעיל, הערה 1), עמ' 140–142. הראב"ם מזכיר את הדיין פרחיה כקבוע (סאקן) בבלביס, ומשום כך רק הוא מותר לערוך נישואין או גירושין (T-S 12.597, שורה 10). בשים לב לכל אלה נוטה אני להאמין, שהשבח על דיין בלביס, ש'אין בכל ארץ מצרים דיין מלומד ממנו' (T-S 12.654), מכון אל פרחיה בר נסים.

לומדים, (א) שר' פרחיה בר נסים מפרש הלכות הרי"ף היה קרובו על-ידי נישואין של רבנו חננאל; (ב) שאביו ר' נסים היה אדם חשוב כזה, שגם ר' חננאל ואפילו הנגיד ר' אברהם היו חייבים לו תודה. כללו של דבר, שלוש המשפחות: של הרמב"ם, בנו ונכדו, של הדיין ר' חננאל בן שמואל, ושל ר' פרחיה בר נסים, היו קשורות זו בזו לא רק בשלשלת הקבלה של דברי תורה, אלא גם בקשרי משפחה.

[מאז מסירת מאמר זה לדפוס זיהו ד"ר י" ינון-פנטון (Paul Fenton) וכותב טורים אלה מקורות מספר המחזקים את הדעה, שרבנו חננאל היה מחותנו, ולא חתנו, של הרמב"ם.]

רשימת כתבי-הגניזה המובאים במאמר זה

המספרים מוסבים על ההערות; כשהם מוסבים על עמודים, צוין הדבר במפורש.

הערה מס'	הערה מס'
T-S 10J 30, f. 11 86	Bodl. MS Heb. c28 (Cat. 2876), f. 60 77
T-S 13J 8, f. 28v 9	ENA 2744 61
T-S 13J 9, f. 17 8	ENA 4020, f. 14v 15
T-S 13J 20, f. 24 8	Mosseri L 291 51
T-S 13J 21 f. 1 15	T-S 8.162 52
T-S 18J 3, f. 4 85	T-S 12.68 55
T-S 18J 3, f. 11 86	T-S 12.483 51
T-S 18J 4, f. 10 64	T-S 12.597 86
T-S Arabic Box 30. f. 145 46	T-S 12.654 12; 86
T-S Arabic Box 43, f. 71 68	T-S 16.288 84
T-S Arabic Box 53, f. 67 54	T-S 16.292 עמ' 15
T-S Arabic Box 54, f. 66 53; 54	T-S 16.293 עמ' 17
T-S Arabic Box 54, f. 91 65	T-S 16.309 64
T-S NS Box 198, f. 13 69	T-S 20.44 59
T-S NS Box 321, f. 13 45	T-S 20.128 12
T-S NS Box 321, f. 93 עמ' 4	T-S 24.41 7
T-S NS J 52 64	T-S 6J 5, f. 3 16
T-S NS J 251 50	T-S 8J 10, f. 5 60
T-S NS J 295 10	T-S 8J 13 f. 2 11
ULC Add. 3415 44	T-S 10J 8, f. 2 47
Westminster College, Frag. Cairens.,	T-S 10J 9, f. 13 85
Misc. 9v 68	T-S 10J 13, f. 15 63
MS Frankfurt o/M עמ' 9	T-S 10J 17, f. 4 20; עמ' 7

נוספות בשעת הגהה

א. רבנו חננאל נצח למשפחת אלאמשאטי המהוללה

צוין לעיל, שאביו של רבנו חננאל, שמואל הנדיב, היה סוחר, לא דיין או כיוצא בו. כמעט אין ספק, שהיה בעל הכתובת החרוטה בעץ משנת אלף תקל"א לשטרות, 1219/20. שהעתיקה החיד"א בביקורו בבית-כנסת הירושלמיים בפוסטאט בשנת 1768, וזו לשונה: 'והיה בעשייתם שמואל בר חננאל בר אברהם הזקן הנכבד ידוע אלאמשאטי שנת אלף תקלא לשטרות'. עיין: ב' ריצ'לר, 'כתובות חדשות מבית-הכנסת של הירושלמיים בפוסטאט', עלי-ספר, ה (תשל"ח), עמ' 184. ריצ'לר מביא כמה כתובות אחרות בתחריטי-עץ, שנרבו אותם בני משפחת אלאמשאטי, ומנסה לקבוע יחסי המשפחה שביניהם. אך לא כאן המקום לברר שאלות אלה. אברהם היה, כנראה, המייסד של המשפחה במצרים, ואפשר — או מוטב לומר, מתקבל מאוד על הדעת — שהיתה זו משפחה שגלו עם הגולים מארץ תוניסיה, כשהנורמנים עשו בה שמות וגם תפסו זמנית חלק מן המדינה. מצאתי בגניזה חמישה מכתבים, שיש ללמוד מהם, שאברהם אלאמשאטי ובנו אבו אלפכר (שאויל וזה לחננאל, זקנו של רבנו חננאל בן שמואל) עמד בקשרים הדוקים עם פליטי אלמהדיה שישבו בסציליה. מן המכתבים מס' 77 ו-257 ב'ספר הודו' שלי יוצא, שבשנת 1155 אברהם כבר נזכר כנפטר. בנו אבו אלפכר היה עטאר (בסם), וחנותו בשוק העטארים שימשה ככתובת למשלוח מכתבים. אם כן, עסקי הבסמות של רבנו חננאל בן שמואל היו בבחינת מחזיק באומנות אבותיו או קרוביו (בכל המכתבים ניתנו ברכות לאבו אלפכר ולאחיו).

ב. הרמב"ם, רבנו חננאל ורבנו אברהם בן הרמב"ם פועלים לשיקומו של בית-הכנסת המקודש בעיר דמוה

ממכתבו של הרמב"ם אל הממונה על דמוה, שפרסמתיו ב'תריבץ', לב (תשכ"ג), עמ' 184–188 (מהדורה חדשה בספר: מ' גיל, בחי' הקדש, עמ' 321/2), ניכר כמה הוא טיפל באופן אישי בסידורים שנעשו שם. אעיר כעת, שהקול הקורא, המזמין להתרמת נדבות לשיפוץ המקום ולשמירה על ספרי התורה השמורים שם, נכתב בקולמוסו של מבורך בן נתן בן שמואל החבר, מזכירו ונאמן ביתו של הרמב"ם, שכתב כמה כרחים אחרים בשבילו. (רק קטע נשמר, ט"ש 10 ג' 12.32.) על פעולתו של רבנו אברהם בתחום זה עיין בספרי 'חברה ים' תיכונית', ב, עמ' 485, סעיף 36; ועל זו של רבנו חננאל עיין לעיל, עמ' 383, הערות 51 ו-52. בואו של הרמב"ם למצרים גרמה להתעוררות דתית בכל התחומים. כדי לדובב שפתי ישנים: הפרופ' דוד צבי בנעט ע"ה הסביר לי, שהמלה צנראה בכרוזו של מבורך בן נתן פירושה ספרי תורה — מלה נגזרת מן הלשון הסורית.